

УДК 94(477),1648/1764”

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5681-2022-2.08>

Олексій СТРУКЕВИЧ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філології та гуманітарних наук,
Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»
strukevych@gmail.com

ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ УПРАВЛІНЦІВ-СТАРШИН ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Анотація. У статті розглядаються насамперед суспільно-політичні прояви ідентичності старшин – управлінців Української Козацької держави. Показується, як, базована на українській етнічній основі, ідентичність все більше набувала рис національного змісту, а саме: рис, пов'язаних з усвідомленням значущості як для окремої особи, так і для всього суспільства таких характеристик ідентичності, як: людська гідність; свобода народу; окремішність етнічна, політична, правнича; політичний та культурний суверенітет; використання права як інструменту боротьби проти чужоетнічного гноблення; почуття господаря у власному краї; сприйняття України як своєї неподільної Батьківщини.

Виходячи з того, що звернення до теми ідентичності старшин у ході боротьби за звільнення від іноетнічного гноблення все більше пов'язувалося з потребами політичного життя та правовими стосунками, автор приходить до твердження, що питання, які розв'язували козацькі старшини-управлінці, виводили їх за межі етнічної ідентичності і підводили їх до рівня ідентичності національної.

Ключові слова: гідність, ідентичність, козацька старшина, суверенітет.

Oleksiy STRUKEVYCH

Doctor of History, Professor, Head of the Department of Philology and Humanities,
Public Higher Educational Establishment “Vinnytsia Academy of Continuing Education”
strukevych@gmail.com

THE IDENTITY OF UKRAINIAN ADMINISTRATIVE MAJORS OF THE DAY UKRAINIAN COSSACK STATE

Abstract. The article primarily considers the social and political manifestations of the identity of the administrative majors of the Ukrainian Cossack state. It is shown how, based on the Ukrainian ethnic ground, the identity increasingly acquired features of a national content, namely: features, related to the awareness of the significance for both an individual and the entire society of such characteristics of identity as: human dignity; freedom of the folk; ethnic, political, juridical separateness; political and cultural sovereignty; the use of law as a tool of struggle against foreign-ethnic oppression; the feeling of the owner in his own land; perception of Ukraine as its indivisible Motherland.

Based on the fact that addressing the topic of the identity of majors during the struggle for liberation from foreign-ethnic oppression was increasingly connected with the needs of political life and legal relations, the author comes to the conclusion that the questions, that were solving by the Cossack administrative majors, took them beyond the boundaries of ethnic identity and brought them to the level of national identity.

Key words: dignity, identity, Cossack majors, sovereignty.

Звернення народу до власної ідентичності є природним і безперервним процесом, оскільки це питання постійного відтворення соціуму, народу, нації. Наш народ протягом тривалого історичного часу був позбавлений свого природного права – згадувати і тим більше плекати власну етнічну та національну ідентичність. Адже з часу розгрому Кирило-Методіївського братства царська й радянська «охранки» пильно стежили за кожним, хто цікавився українською мовою, культурою, літературою, історією.

Зі здобуттям незалежності наукова проблема ідентичності стає об'єктом і предметом таких українських дослідників, як В. Андрущенко, Л. Губерський, В. Воронкова, А. Карась, М. Козловець, І. Кресіна, Л. Нагорна, Л. Панасюк, М. Розумний, М. Степико. Усі вони зосереджені на висвітленні соціально-філософських аспектів ідентичності. Соціологічні аспекти відображені у працях Т. Даниліної, Н. Кондратьєвої, О. Філіпової, Н. Черниш, А. Ятвецької та ін.

Їх дослідження ґрунтовані на роботах С. Гантінгтона, Е. Сміта, Ф. Фукуями, Д. Шнаппер та ін.

Історична наука теж звернулася до вивчення історичних аспектів української ідентичності. Зауважимо, що тут виявляється як академічний інтерес до вивчення малодослідженого прояву історичного буття українців, так і соціальний запит нашого сучасного суспільства. Як стверджує академік І. Дзюба, значне місце у самоідентифікації українця посідає саме історичний аспект ідентичності [Дзюба, 2011 : 31]. Вибух інтересу до власної ідентичності безперечно зумовлений революційними змінами у житті суспільства. Так, реагуючи на запити революціонізованого українського суспільства початку ХХ ст., М. Грушевський питання ідентичності поставив у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть». Як вважав автор, він пояснював «для неусвідомлених самі основні та прості питання, зв'язані з українством. Що означає ця назва, хто такі Українці, кого вони вважають своїм товаришем у своїй ділі, і чого вони хочуть для свого народу й краю?» [Грушевський, 1991 : 109–110].

Сьогодні, у контексті державного будівництва, гарантування національної безпеки і відсічі ворогу питання української ідентичності, сформульовані М. Грушевським, звучать не менш актуально. Адже ідентичність є основою для формування патріотизму, а її відсутність – умовою для успішної діяльності ворога і творення ним п'ятої колони. Нарешті, слабко виявлювана ідентичність стала спонукою для Московії до нападу на Україну. Як каже народна мудрість, на похилу вербу і кози (з цапами) скачуть.

Дослідження ідентичності в українській історичній науці знаходиться сьогодні в зародковому стані. Водночас науковці зібрали достатньо фактичного матеріалу, окремих яскравих зауважень, потрібних для системного опрацювання даного питання, адже досліджуючи засадничі питання історії культури, політичної чи соціально-економічної історії або історіографії, українські історики тим чи іншим чином торкалися питань давньої чи сучасної ідентичності.

На порядок денний сучасної української історичної науки питання ідентичності поставив Зенон Когут у праці «Коріння ідентичності». Директор Канадського інституту українських студій Альбертського університету зібрав в

один збірник статті 1977–2002 рр., у яких він торкався проявів української ідентичності XVII–XX ст., досліджуючи політичну історію України, Білорусі та Московії XVI–XVIII ст.: сприйняття «Малоросії як любої батьківщини»; історична свідомість: велика ностальгія за минулим; пам'ять про окремі права і вольності «Малої Росії» поряд з «Великою Росією» [Когут, 2004 : 26].

Очільник релігійних студій Канадського інституту українських студій Альбертського університету С. Плохій проаналізував вплив релігії на самоусвідомлення козацької верстви. Вагомо, що історик це зробив у контексті загальноєвропейських процесів: контрреформації, конфесіалізації громадського і політичного життя, утвердження європейського абсолютизму [Плохій, 2005 : 1].

Аналізуючи процес формування засадничих принципів української державної ідеї, В. Смолій та В. Степанков виявили, що це відбувалося «одночасно з розвитком національної свідомості, утвердженням в історичній пам'яті українців понять «рідна земля», «Батьківщина» тощо. Гетьман і старшини відчували відповідальність за долю народу. Не лише козаки, а й поспільство розглядало свою Батьківщину незалежною від Речі Посполитої» [Смолій, Степанков, 2009 : 240–249].

У сучасній історичній науці чітко окреслюється інтерес до самоназв українців. На шляху дослідження таких етнонімів як «русь/русин», козак, українець, малорос, вживаних нашими предками, працювали і працюють такі відомі історики, етнологи й філологи, як В.Г. Балущок, А.І. Генсьорський, М.Ф. Котляр, О.П. Моця, В.А. Смолій, В.С. Степанков, В.М. Русанівський. Опираючись на їх напрацювання, В. Брехуненко простежив появу ідентифікаторів «українці», «Україна» з найдавніших часів до сьогодення, їх використання в ідеологічній боротьбі з московськими/російськими націоналістами [Брехуненко, 2020].

Ми ж ставимо перед собою завдання у межах окремої статті виявити конкретний зміст, наповнення власних самоназв нашими прадідами XVII–XVIII ст. Вважаємо, що саме семантика, змістове, семантичне наповнення самоназв і допоможе нам з'ясувати власне «Я» українця, ним усвідомлювану власну сутність протягом того історичного часу, коли українці

переходили від ідентичності етнічної, характеризованої семами «спільності походження, мови, релігії, території проживання, традицій і звичаїв тощо [Нагорна, 2005 : 413–415] до ідентичності національної, ґрунтованої як на назвах, так і семах політико-правового змісту [Нагорна, 2005 : 415–417].

Оскільки людина – істота соціальна, то різні прояви її соціальної ідентичності виявляються не персонально-індивідуалізовано, а через поняття «Ми», як соціум, громаду, військово-товариство, республіку чи персоналізований образ Батьківщини – України, як це відбувається, наприклад, у творі С. Діовича «Разговор Великороссии с Малороссиею».

Ідучи за архетипом «Ми – Вони», зосередимося спочатку не на своїх характеристиках самоусвідомлення соціуму, а на «їхніх» рисах, у яких, зазвичай, наголошується те, що для нашого соціуму є чуже, непритаманне, неприйнятне. Тому розпочнемо наш аналіз з назви, якої наші прадіди не бажали приймати принципово. Цією назвою було «мужик/мужики». Даний факт, наприклад, фіксується у закликах Івана Брюховецького, до повстання проти московських воєвод (повстання відоме в історії під назвою «Брюховецьчина» – національно-визвольна війна українців проти московського гноблення). Один з аргументів І. Брюховецького гласив, що Московська угода 1665 р. між Московією та Українською Козацькою державою гарантував козакам станомі «права і вольності», «а нині, – стверджувалося у заклику, – нас мужиками називають» [Акты, 1872 : 47]. Ту ж саму тему зневаги мужицьким іменем ми спостерігаємо і у вірші І.Мазепи: «От всіх не маш зичливості, / А ні слушной учтивості: / Мужиками називають, / А підданством дорікають» [Источники, 1859 : 110].

Причина такого ставлення до поняття «мужик» пояснюється просто. В усіх випадках поняття «мужик» подається у контексті соціального й політичного гноблення, приниження людської гідності. Навіть якщо вийти за межі XVIII ст., то на те саме вказують і мемуари європейських мандрівників Україною XIX ст. Європейські дослідники неодноразово стверджували, що українські селяни, особливо державні, не сприймали звертання «мужик», оскільки в Московії так називали підневільне, холопське тобто рабське населення.

Таким чином, шляхом заперечення свого холопського, рабського походження українці підкреслюють своє походження від вільних людей – козаків. Так, використовуючи знання про своє історичне минуле, українці легітимізували своє визволення у майбутньому.

Надалі ми зосередимося на з'ясуванні ідентичності козацьких старшин. Адже актові та історіографічні історичні документи переважно надають нам можливість виявити й проаналізувати особливості саме їхнього «Я». Зрозуміло, що виконувана старшинами функція загального управління суспільством дає нам можливість з'ясувати насамперед суспільні, публічні та, що найбільш характерне для національної ідентичності, – політико-правові прояви ідентичності даної верстви. Це видається замало, адже ми вивчаємо ідентичність лише окремої суспільної верстви. Водночас це і доволі багато, якщо мати на увазі, що в ранньомодерному українському суспільстві лише провідні верстви були свідомі власного місця й ролі у житті як власного народу, держави («панства», «речі посполитої козацької»), так і в питаннях міжнародної взаємодії. Маючи освіту та владу, саме вони мали змогу генерувати й прищеплювати ті чи інші ідентитети своїм соціально, культурно й політично підпорядкованим співвітчизникам.

Одним з глибинних проявів ідентичності є, звичайно, просторові чи територіальні ідентитети, виниклі внаслідок формування етносу у певній природно-географічній ніші, яка з часом перетворюється у природно-генетичну, потім – етнічну нішу і, нарешті – у материнську землю, з лона якої народ і вийшов – у Батьківщину/Вітчизну [Балушок, 2008 : 48–79]. Переплетений з інстинктом власності (що виростає з інстинкту території, контролюючи яку окрема особина чи популяція отримує необхідні для життя природні ресурси), просторовий ідентитет у представників виду «гомо сапієнс», організованих у етноси, набуває такого вигляду: ми народ – господар власного етнічного краю. Цей край – наша Батьківщина.

Даний ідентитет ми виявляємо у самоусвідомленні гетьмана Богдана Хмельницького та його соратників з перших днів Національно-визвольної війни. Так, у вимогах березневої козацької ради 1648 р., переданих коронному гетьманові М. Потоцькому, усунути з 6 козацьких полків, заснованих ще Михайлом

Дорошенком, усіх польських офіцерів та/або адміністраторів («старшин-ляхів»), щоб владу у цих козацьких полках здійснювали люди «лише з їх (козацького – *О.С.*) народу» [Ковальський Н., Мицик Ю., 1984 : 48].

Даний етнічний принцип ідентифікації чітко фіксується і в Березневих статтях Б.Хмельницького, у яких ставиться вимога «щоб ні воєвода, ні боярин, ні стольник», тобто ніякі московські урядовці чи судді «в суди військові (тобто, суди «Війська Запорозького» – Української Козацької держави – *О.С.*) не вступалися, але щоб від старшин своїх товариство суджені були» [Источники, 1858: 1]. Дана вимога була визнана й царським урядом у т. зв. «Жалуваній грамоті Олексія Михайловича», де цар «жалував» «судитись їм всім (українцям-козакам – *О.С.*) від своїх старшин за своїми колишніми правами, а поверх старшин нікому судити їх не велено «приложено» рос. – *О.С.*)» [Ексерптт, 1750 : арк. 38 зв.].

Принцип етнічного судівництва й урядування протримався до кінця існування Української Козацької держави. Це, наприклад, засвідчує документ «Ексерптт з прав малоросійських», що вийшов з-під пера бунчукового товариша Федора Чуйкевича. У 1750 р. відомий український правник посилається на даний документ, щоб довести законність та дієвість даного принципу [Ексерптт, 1750 : арк. 38 зв.].

Більше того, відомий український кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» поширив дію цього принципу на всіх іноетнічних суб'єктів, що перебували на теренах України-Гетьманщини [Права, 1743 : 11].

В умовах становлення у Європі XVII ст. такої форми політичної організації народів, як «національна держава», згаданий ідентитет проявляється і в називанні українських політичних утворень. Так, наприклад, гетьман Петро Дорошенко у березні 1670 р. підвладні йому українські етнічні території називає «Руссю», «Руським Князівством», виходячи не лише з власної самоназви, але і з того, що польський король титулується як «руський князь». Тому гетьман вимагає, щоб польські урядовці з цим рахувалися, тобто визнали законною присутність та діяльність у Русі українських старшин-урядовців, старшин-офіцерів, суддів, міських органів влади і відповідно вивели б з України – Князівства Руського польський корпус управ-

лінців. Гетьман із цього приводу дипломатично висловлює подив. Мовляв, у польських урядових документах дуже часто фігурують поняття «Корона Польська», «Князівство Литовське» проте зовсім не звучить «Князівство Руське». Як сформулював П. Дорошенко, «Русь викидають за плота». Тому гетьман 15 березня 1670 р. він резонно запитує коронного підканцлера А. Ольшевського, чи доцільно у такому разі титулювати короля «Князем Руським» і водночас ігнорувати «Князівство Руське» [Дорошенко, 1985 : 292].

Соціальна верхівка України-Гетьманщини XVII ст. сприймає себе частиною і захисником православної віри. Так, виводячи козацьку армію із заходу України, Б. Хмельницький універсалом від 2.12.1648 р. попереджав польську шляхту, що вона буде жорстко покарана, якщо утискуватиме представників православної віри. Гетьман попереджав польських шляхтичів, щоб вони «не мали ніякої злоби ні до своїх підданих (українців – *О.С.*), ні до руської релігії... І не дай господи, щоб до нас дійшли звістки про те, що хтось упертий і злобливий знову почав проливати християнську кров...» [Універсали, 1998 : 83].

Тут ми бачимо й характерну для етнічного самоусвідомлення акцентування факту кровно-родинного зв'язку людей етнічної спільноти. Тому вершиною можливих злочинних вчинків польських шляхтичів є проливання «християнської, православної крові».

З найдавніших часів і до сьогодення тему ідентичності філософи нерозривно пов'язують з темою гідності. Так Ф.Фукуяма вважає, що внутрішнє я є основою людської гідності. Ф. Фукуяма «Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості» [Фукуяма, 2020 : 20]. Історичні документи визначеного історичного періоду засвідчують, що тема гідності набуває саме етнічного ідентифікаційного сенсу через порушення московською стороною міждержавних угод з Україною-Гетьманщиною. Знехтувавши правом української сторони вільно визначати свою лінію поведінки, Москва, на думку Дем'яна Многогрішного, завдала і особистої образи гетьманові, і зганьбила всю козацьку державу: «І тим військо запорозьке вічно обезчестили і на посміх полякам учинили» [Акти, 1887 : 667]. Дану образу з власне морально-етичної площини у етнічно-

ідентифікаційну переводить згадка про сусідів-поляків, з якими українці вели тоді напружену боротьбу.

Надзвичайно яскраво тема гідності представлена в історико-публіцистичному памфлеті архіваріуса Генерального Архіву Семена Дівовича «Разговор Великороссии с Малороссиею» 1762 р. Козацький старшина тему гідності репрезентує підкресленням насамперед давнього окремішнього етнічного походження українців. С. Дівович розробляв тему хозарського (козарського) походження козацького народу. Таким чином архіваріус свідомо відмовлявся від ідеї пропагованого Петербурзьким двором ідеї «братства во плоти, во Христе и во крови» з московитами. Автор виокремлював такі риси козаків/українців, як «природна хоробрість», «безстрашність», «старанність в усьому», «невтомність», «непритворна вірність», самовідданість «нешкодування власних сил у воєнний час», воєнна завзятість, осяйність славою перемог над багатьма ворогами.

Протистоячи імперській ідеї єдності «всеросійської», С. Дівович наголошував на етнічній окремішності московитів та українців. Для цього він використовував такі аргументи: походження від різних предків, проживання в «смежних странах», наявність окремих адміністрацій та систем посад (чинів). Викладаючи останній аргумент, архіваріус розвиває тему московської вкрай зверхньої зневаги до українських посадовців. Завершуючи її, С. Дівович з прикрістю ображеної неукраїнолюбної людини констатує: «О тех презрениях я б не потужила, если б правда к ним вела, – не нахальна сила».

За аргумент етнічної окремішності подано наявність окремих збройних сил, їх бойові успіхи та великі перемоги. Принагідно знову висміяно тему бахвальства московитів. «Но скажи с миром, о чем выше за вопрос гласил, // Выиграешь войну будто без моих сил?»; або «Ах, ах! Куда какая спесь и строптивость нрава, // Если опомнишься, не останешься права».

Нарешті, автор вступає у дискусію з офіційним Петербургом з приводу такої риси, як «зрадництво». Навівши безліч історичних фактів персональної чи колективної зради московитів своїм монархам, С. Дівович намагається очистити українців від ярлика «українець – зрадник». Устами персоналізованої

України (тут «Малоросії») С. Дівович виказує персоналізованій «Великоросії»: «Ты одного такого с нуждой нашла во мне // А я легко увидела сто подобных в тебе. // А если ещё стрельцов и других мелких счесть, // То и к большим порокам могу тебя довести» [Дівович, 1983 : 384–414].

Тема ідентичності чітко проглядається і в питаннях, що стосувалися підпорядкованості усіх суб'єктів суспільно-політичного життя «Війська Запорозького» українським правовим нормам та інституціям. Саме цей момент оспоровався московськими урядовцями, що протягом XVIII ст. все більше посилювали імперський наступ на Україну-Гетьманщину.

Даний аспект чітко прослідковується у справі представника українського старшинства А. Гуленка, що, скориставшись ослабленням української влади за часів «Правління гетьманського уряду» (колективного органу управління Лівобережною Україною після смерті Данила Апостола до гетьманування Кирила Розумовського), зумів отримати з Петербургу іменний імператорський указ про його призначення на посаду прилуцького сотника, замість того, щоб здобути цю посаду у ході легітимних українських виборів.

Демонструючи свій особливий статус щодо української влади, цей призначений сотник, вчинивши злочин – убивши «економа» Фещенка, намагався уникнути судового розслідування справи українськими суддями, посилаючись на факт свого призначення московськими політичними інституціями.

Проте Кирило Розумовський наполіг, щоб А. Гуленка судив саме український суд. Аргументи гетьмана були саме етнічні: Гуленко «малоросіянин і має в Малій Росії свою осілість»; те, що сталося, а саме – злочин – в «Малій Росії» є «зухвалість, тому перед малоросійським же правлінням і відповідати він повинен» [Лазаревський, 1902 : 139–142].

Старшини вважали себе «народом руським», тому позиціонувалися як захисники свого народу. Цей прояв ідентичності звучить у славнозвісній емоційній промові Б. Хмельницького з приводу небажання польської сторони на переговорах у лютому 1649 р. визнати українську сторону третьою рівноправною складовою Речі Посполитої. Метою своєї боротьби Б. Хмельницький бачив звільнення «народу

руського» від польської неволі: «...Виб'ю з людської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Поділля, і Волині; тепер доосить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте мовчіте ляхи» [Воссоединение, 1954 : 118].

Тема власного «Я» в українців Лівобережжя XVII–XVIII ст. знаходилася у безпосередньому зв'язку з темою імперського наступу та національного пригноблення. Тому ідентичність українського старшини була пронизана антиімперськими ідентитетами: «ми – вільний народ», «ми наділені законним правом боротися з гнобителями». Ця сторона ідентичності старшин чітко фіксується в історичному документі «Вивід прав України» Пилипа Орлика». Даний ідентитет спонукав автора вишукувати ті історичні та міжнародно-правові аргументи, які б доводили, що Русь-Україна завжди була «вільним князівством», що політика Московії щодо України є окупаційною та нелегітимною, а отже українці: «Козаки мають за собою право людське і природне, один із головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слухний час» [Орлик, 1991 : 45–49].

Даний ідентитет показує, що українські старшини за своєю ідентифікацією були і європейцями, тому й апелювали до своїх природних прав та до «*jus resistendi*» («права на опір»).

Будуючи й обстоюючи українську національну державу (а це повністю відповідало загальноєвропейській тенденції формування національної держави, усталеної саме у XVII ст.), українські старшини не могли не прийти до ідентитету державницького характеру: «українці – суверенний народ». Тобто народ, який сам собою урядує, визначає власну внутрішню та зовнішню політику, звичайно, через своїх обраних старшин.

Найбільш яскраво це засвідчує «література військових канцеляристів». Так, Самійло Величко проводив ідею, що українці від найдавніших пращурів шанували «старожитні і стародавні звичаї, вибрати з-поміж себе не лише менших начальників, але й найбільшого військового вождя – гетьмана» [Величко, 1991 : Т. 1, 40]. Петро Симоновський заявляє, що українці віддавна мали власного володаря-суверена:

«АКиївміжтиммавособливогособікнязя,нікому непідвладного...» [Симоновський, 1847 : 2]. Вторить йому й С.Дідович: «Издавна своими было вождями живу» [Дідович, 1983 : 384]. С. Величко, визнаючи право законних володарів України, які представляли, за уявленнями того часу, українців перед Богом та іншими монархами, водночас заперечував право визначати долю українців без виявлення їхньої волі, як він з обуренням висловлюється з приводу Андрусівської угоди: «Виторговувати» українців на перемовинах «як безсловесну і нічого не тялячу худобу» [Величко, 1991 : Т. 2, 143].

Ідея суверенної волі народу та його очільників, як джерела прийняття рішень стосовно внутрішньої політики, знайшла своє втілення в уніфікованому формулюванні на сторінках «Історії Русів»: «Народ руський од сього часу є і має бути ні від кого, крім себе самого і уряду свого незалежним» (3-й пункт Зборівського договору) [Історія, 1991 : 138]; Зборівський трактат «визнав його (гетьмана – О.С.) і народ Руський вільним ні від кого, окрім самих себе, не залежним» (коментар з приводу оцінки договору від імені сусідніх володарів) [Історія, 1991 : 140]; «Народ Руський і земля його... нехай будуть вільними, од самих себе і уряду свого залежними і в повній єдності та рівності з народами Польськими» (1-й пункт Гадяцького договору у викладі псевдо-Кониського) [Історія, 1991 : 192]; Ю. Хмельницький «з народом Руським» мав намір перебувати «нейтральним і від самого себе залежним» (з відповіді іноземним посольствам на пропозиції надати Україні протекцію) [Історія, 1991 : 201].

У літературі військових канцеляристів доволі рельєфно представлена й територіальна ідентичність українців. Вона насамперед проявлялася у прагненні гетьманів і старшин зберегти чи відновити соборність України. Так, усі гетьмани від Б. Хмельницького до К. Розумовського підкреслювали свою схильність до ідеї зібрати під владою гетьмана усі землі, де розмовляють руською мовою і є вірними руської церкви. Б.Хмельницький, як носій даного ідентитету, втілював його у життя своєю реальною політикою приєднання заходу України до складу Гетьманщини (Смолій, Степанков, 2009 : 302), а К. Розумовський – титулуванням «Гетьман всієї Малої Росії обох сторін Дніпра» [Музиченко, 2000 : 224].

Підкреслимо, що ідея соборності мала не просто територіально-державницький контекст імперського прагнення володарів до «розповсюдження держав» заради власної могутності. Ідея єдності українських земель поєднувалася у свідомості старшин, що стояли на державницьких позиціях, з ідеєю народної єдності та користі, тобто мали яскраво виражений етноідентифікаційний контекст. Так, наприклад, генеральний старшина уряду П. Дорошенка Яків Лизогуб у листі до переяславського полковника Р. Дмитрашка-Райчі демонструє переконаність, що ні правобережний, ні лівобережний гетьмани не мають на меті «Того утверджувати роздвоєння між Україною, яким ніхто з українських людей в майбутні часи користі не здобуде, те чужим народам на користь» [Акти, 1875 : 115].

Ідентифікаційний зв'язок українського народу з українською етнічною територією, позначеною відомими українськими містами, демонструє історія укладення угоди П. Дорошенка з Отоманською Портою. У договорі з турецьким султаном гетьман вказував, що український – «руський народ» живе не лише під його гетьманським регіментом, «але й в інших межах та кордонах, це з одного боку Перемишль, Самбір і від граду Києва і далі навіть на 12 миль, а з другого боку від річки Вісли, а з іншого третього боку, від Німана, а з четвертого боку, це від Сівська і Путивля, все є козаки» [Акти, 1877 : 167].

Тодішнє геополітичне становище України-Гетьманщини характеризувалося перебуванням на перетині трьох геополітичних потуг: Варшави, Стамбулу з Бахчисараєм і Москви. Це не дозволило Україні здобути свободу і незалежність, постати перед світом у якості Суверенної Соборної Української держави. Україна не мала тоді потужного й надійного союзника, який би сам не претендував на підкорення України під машкарою союзницьких стосунків. Тому політичній еліті Гетьманщини доводилося у цій геополітичній безвиході погоджуватися на протекцію то одного, то іншого суверенного монарха, щоб, маневруючи між ними, зберігати хоча б обмежений суверенітет, чи перебувати у юридичному підданстві кількох монархів одночасно. Такий спосіб захисту своїх інтересів у науковій літературі отримав назву «полівасалітетність» [Чухліб, 2011 : 13–42].

Незважаючи на історичні обставини, що спонукали до політичного маневрування, значна

і критично важлива для існування держави з обмеженим суверенітетом частина української старшини стрижнем своєї політики мала саме ідентичність. Підпорядкування своєї діяльності потребам Батьківщини засвідчує лист правобережного наказного гетьмана Якова Лизогуба та ряду правобережних полковників до лубенчан від 29 січня 1670 р.: «...Хай цар московський, король польський, як монархи християнські, будуть собі здорові, а вам з нами між собою для чого різнитися? Тим більше, коли вони монархами будучи, про заспокоєння держав своїх між собою домовляються, належить і нам не розділяючись, але спільно всім про зміцнення своїх вольностей і про заспокоєння своєї вітчизни України дбати» [Акти, 1877 : 183].

Та ж полум'яна українська ідентичність спонукала Григорія Полетику сказати на останньому старшинському з'їзді у грудні 1763 р. сказати такі слова: «Заради любові до Вітчизни, заради власної вашої і нащадків ваших честі і користі, об'єднайте всі сили розуму вашого, зміцніть їх патріотичним натхненням, і забувши усі пристрасті і партикулярні користі, подумайте про відновлення колишніх Вітчизни вашої порядків та добробуту» [Речь, 1882 : 121].

Таким чином, незважаючи на готовність визнати себе підданими того чи іншого монарха, українські старшини зберігали у свідомості обов'язок служіння Батьківщині. У наш прагматичний час постає питання: а що ж спонукало українців бути такими самовідданими у служінні батьківщині, а з іншого боку, чому українці, незважаючи на самовідданість, все-таки державу втратили. Сьогодні ми бачимо відповідь у тому, що до патріотизму, служіння Україні старшин спонукала та історична обставина, що високе соціальне становище старшин гарантувалося не особистим шляхетством, а правами станів Української Козацької держави. Таким чином, старшини всіма силами намагалися захистити «права і вольності Війська Запорозького», які й гарантували їм провідне становище у суспільстві.

І тільки тоді, коли Катерина II, ліквідувавши інститут гетьманства і запровадивши Другу Малоросійську колегію, задіяла українських старшин для управління підкореною Гетьманщиною у якості адміністраторів різних рангів, а незабаром надала можливість претендувати на статус дворян Російської імперії, вони поступово

втрачали потребу боротися за українську державність, а з цим поступово втрачали й українську ідентичність.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що ідентичність старшин Української Козацької держави, базуючись на українській етнічній основі, все більше набувала рис національного змісту, тобто рис, пов'язаних з усвідомленням значущості як для окремої особи, так і для всього поспільства (суспільства), таких характеристик ідентичності, як: ми – гідні люди; ми – вільний народ; ми – окремішні етнічно, політично, правничо; ми – суверенний народ; ми – народ, наділений правом боротися проти гноблення; ми – господарі власного етнічного краю; Україна – наша неподільна Батьківщина.

Оскільки звернення до теми ідентичності у свідомості старшин усе більше пов'язувалося з проявами політичного життя та правових відносин, ми можемо стверджувати, що питання, які розв'язували наші старшини, виводили їх на рівень національної ідентифікації. Перебування України-Гетьманщини на геополітичному перехресті, перемоги і поразки у боротьбі за власний суверенітет та територіальну цілісність, потреба у постійному політичному маневруванні сприяли швидкому розвитку одних зафіксованих нами ідентитетів та занепаду інших. Тому з'ясування особливостей еволюції проявів ідентичності козацьких старшин України-Гетьманщини упродовж певних історичних відрізків може стати завданням нових наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі: Акты ЮЗР). Т. 7. (1657–1663; 1668–1669). Санкт-Петербург : Тип. В. В. Пратца, 1872. VI + 398 с.
2. Акты ЮЗР. Т. 8. (1668–1669; 1648–1657). Санкт-Петербург : Тип. В. В. Пратца, 1875. 400 столб. + 23 с.
3. Акты ЮЗР. Т. 9. (1668–1672). Санкт-Петербург : Тип. М. Этингера, 1877. 988 столб.+24 с.
4. Балущок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. Біла Церква : Вид. Пшонківський О.В., 2008. 304 с.
5. Брехуненко В. Україна й українці: ім'я як поле битви. Київ, 2020. 272 с.
6. Величко С. Літопис. Київ : Дніпро, 1991. Т. 1. 371 с.
7. Величко С. Літопис. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.
8. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. II. 1648–1651 гг. Москва : Академия Наук СРСР, 1954. – 557 с.
9. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
10. Дзюба І. Україна в пошуках нової ідентичності. *Дзюба І. Нагітання мороку*. Київ, 2011. С. 31.
11. Дівович С. Разговор Вликороссии с Малороссиею. *Українська література XVIII століття*. Київ : Наукова думка, 1983. С. 384–414.
12. Дорошенко 373 Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк : Вид. Української Вільної Академії у США, 1985. 712 с.
13. Ексерпті з прав Малоросійських, укладений бунчуковим товаришем Федором Чуйкевичем. *ІР НБУВ*. – Ф. 61. Кістяківський Олександр Федорович (1833– 885). Од. зб. 155. 56 арк.
14. Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантишем-Каменским и изданные О. Бодянским. Часть I. 1649–1687. Москва : Издательство Ун-та, 1858. 339 с.
15. Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантишем-Каменским и изданные О. Бодянским. Часть II. 1691–1722. Москва : Издательство Ун-та, 1859. 340 с.
16. Історія Русів. Київ : Радянський письменник, 1991. 318 с.
17. Ковальський Н.П., Мыщук Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XV–XVII вв. : учебное пособие. Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1984. 83 с.
18. Когут 411 З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. 382 с.
19. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Т. 3. Полк Прилуцкий. Київ : Тип. Имп. Ун-та св. Владимира Акц. О-ва Н.Т. Корчак-Новицкого, 1902 – XXII + 426 с.
20. Музиченко П. Історія держави і права України : навч. посібник / 2-е вид. випр. і доп. Київ : Знання, 2000. 662 с.
21. Нагорна Л.П. Ідентичність етнічна, поняття та деякі підсумки його використання в українській історіографії / *Енциклопедія історії України: в 10 т. – Т. 3 : Е -Й*. Київ : Наук. думка, 2005. С. 413–415.
22. Нагорна Л.П. Ідентичність національна, поняття та деякі підсумки його використання в українській історіографії / *Енциклопедія історії України: в 10 т. Т. 3 : Е -Й*. Київ : Наук. думка, 2005. С. 415–417.
23. Орлик П. Вивід прав України. Вивід прав України : Збірник / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. Львів : МП «Слово», 1991. С. 45–49.

24. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ : Критика, 2005. 496 с.
25. Права, по которым судится малороссийский народ 1743. Київ : Университетская типография, 1879. 844+73+27 с.
26. Речь «о поправлении состояния» Малороссии. *Киевская Старина*. 1882. № 4. С. 119–125.
27. Симоновский П. Описание о козацком народе и о военных его делах, собранное через бунчукового товарища Петра Симоновского 1765 года. Москва : Изд. Имп. об-ва истории и древностей российских, 1847. 159 с.
28. Унівесали Богдана Хмельницького 1648–1657. Київ : Альтернативи, 1998. 383 (32) с.
29. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
30. Ф. Фукуяма «Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості». Київ, 2020. 192 с.
31. Чухліб Т.В. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 328 с.

REFERENCES:

1. Aktyi, odnosyaschiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arheograficheskoy komissieyu (dali: Aktyi YuZR) (Acts related to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeological Commission (further – Acts of SWR) – T. 7. (1657 – 1663; 1668 – 1669). SPb.: Tip. V. V. Prattsa, 1872. – VI 398 s.
2. Aktyi YuZR. (Acts of SWR) – T. 8. (1668 – 1669; 1648 – 1657). SPb.: Tip. V. V. Prattsa, 1875. – 400 stolb. 23 s.
3. Aktyi YuZR. (Acts of SWR) – T.9. (1668 – 1672). – SPb.: Tip. M. Ettingera, 1877 – 988 stolb. 24 s.
4. Balushok V. Ukrainska etnichna spilnota: etnogenez, istoriia, etnonimiia (Balushok V. Ukrainian ethnic community: ethnogenesis, history, ethnonymy) Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivskiy O.V., 2008. – 304 s.
5. Brekhunenko V. Ukraina y ukraintsi: imia yak pole bytty (Ukraine and Ukrainians: the name as a battlefield), Kyiv, 2020, 272 s.
6. Velychko S. Litopys (Chronicle). – K.: Dnipro, 1991. – T. 1. – 371 s.
7. Velychko S. Litopys (Chronicle). – K.: Dnipro, 1991. – T. 2. – 642 s.
8. Vossoedinenie Ukrainy s Rossiey. Dokumenty i materialy v treh tomah (Reunification of Ukraine with Russia. Documents and materials in three volumes) T. II. 1648 – 1651 gg. – Moskva: Akademiya Nauk SRSR, 1954. – 557 s.
9. Hrushevskiy M. Khto taki ukraintsi i choho vony khochut (Who are Ukrainians and what do they want). – K.: T-vo «Znannia» Ukrainy, 1991. – 240 s.
10. Dziuba I. Ukraina v poshukakh novoi identychnosti // Dziuba I. Nahnitannia moroku. (Ukraine in search of a new identity // Dziuba I. Darkness pumping). – K., 2011. – S.31.
11. Divovych S. Razghovor Velykorossyy s Malorossyeiu // Ukrainska literatura KhVIII stolittia (Great Russia's conversation with Little Russia // Ukrainian literature of the 18th century) – K.: Naukova dumka, 1983. – S. 384 – 414.
12. Doroshenko D. Hetman Petro Doroshenko. Ohliad yoho zhyttia i politychnoi diialnosti. (Hetman Petro Doroshenko. An overview of his life and political activity) – Niu-York: Vyd. Ukrainskoi Vilnoi Akademii u SShA, 1985. – 712 s.
13. Ekstserpt z prav Malorosiiskyykh, ukladeniy bunchukovym tovaryshem Fedorom Chuikevychem // IR NBUV. (Excerpt from the rights of the Little Russia, signed by Bunchuk's comrade Fedir Chuykevych). – F.61. Kistiakivskiy Oleksandr Fedorovich (1833 - 1885) – Od. zb. 155. – 56 ark.
14. Istochniki malorossiyskoy istorii, sobrannyye D.N.Bantishem-Kamenskim i izdannyye O.Bodyanskim – Chast I. 1649 – 1687. (Sources of Little Russian history, collected by D.N. Bantysh-Kamensky and published by O. Bodyansky – Part I. 1649-1687). – Moskva: Izdatelstvo Un-ta, 1858. – 339 s.
15. Istochniki malorossiyskoy istorii, sobrannyye D.N.Bantishem-Kamenskim i izdannyye O.Bodyanskim – Chast II. 1691 – 1722. (Sources of Little Russian history, collected by D.N. Bantysh-Kamensky and published by O. Bodyansky – Part II. 1691-1722). – Moskva: Izdatelstvo Un-ta, 1859. – 340 s. – S. 110.
16. Istoriia Rusiv. (The history of the Rus). – K.: Radianskyi pysmennyk, 1991. – 318 s.
17. Kovalskiy N.P., Myitsyik Yu.A. Analiz arhivnykh istochnikov po istorii Ukrainy XV – XVII vv. Uchebnoe posobie. (Analysis of archival sources on the history of Ukraine in the 15th - 17th centuries. Study guide.) – Dnepropetrovsk: Izd-vo DGU, 1984. – 83 s.
18. Kohut Z. Korinnia identychnosti. Studii z rannomodernoi ta modernoi istorii Ukrainy. (The roots of identity. Studies on early modern and modern history of Ukraine). – K., 2004. – 382 s.
19. Lazarevskiy A.M. Opisanie staroy Malorossii. (Description of old Little Russia.) T.3. Polk Prilutskiy. – K.: Tip. Imp. Un-ta sv. Vladimira Akts. O-va N.T. Korchak-Novitskogo, 1902 – XXII 426 s.
20. Muzychenko P. Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: Navch. Posibnyk. (The history of the state and law of Ukraine: Study guide). – 2-e vyd. vypr. i dop. – K.: Znannia, 2000. – 662 s.
21. Nahorna L.P. Identychnist etnichna, poniattia ta deiaki pidsumky yoho vykorystannia v ukrainskii istoriografii. – Entsiklopediia istorii Ukrainy: v 10 t. (Ethnic identity, the concept and some summaries of its use in Ukrainian historiography. - Encyclopedia of the history of Ukraine: in 10 v.) – T. 3 : E -Y. – K.: Nauk. dumka, 2005. – S. 413 – 415.

22. Nahorna L.P. Identychnist natsionalna, poniattia ta deiaki pidsumky yoho vykorystannia v ukrainskii istoriohrafii. – Entsyklopediia istorii Ukrainy: v 10 t. (National identity, the concept and some summaries of its use in Ukrainian historiography. - Encyclopedia of the history of Ukraine: in 10 v.) – T. 3 : E -Y. – K.: Nauk. dumka, 2005. – S. 415 – 417.

23. Orlyk P. Vyvid prav Ukrainy // Vyvid prav Ukrainy: Zbirnyk / M.Hrushevskiy, I.Franko, M.Kostomarov ta in. (Conclusion of the rights of Ukraine // Conclusion of the rights of Ukraine: Collection / M. Hrushevskiy, I. Franko, M. Kostomarov and others.). – Lviv: MP «Slovo», 1991. – S. 45 – 49.

24. Plokhii S. Nalyvaikova vira: kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini. Vydannia druhe, vypravlene. (Nalyvaiko faith: Cossacks and religion in early modern Ukraine. Second edition, corrected). K.: Krytyka, 2005. – 496 s.

25. Prava, po kotoryim suditsya malorossiyskiy narod 1743. (The rights on which the people of Little Russia are judged 1743.) – K.: Universitetskaya tipografiya, 1879, – 844 73 27 s.

26. Rech “o popravlenyy sostoianyya” Malorossyy (The speech "about improving the condition" of Little Russia) // Kievskaya Starina. – 1882. – № 4. – S. 119 – 125.

27. Simonovskiy P. Opisanie o kozatskom narode i o voennyih ego delah, sobrannoe cherez bunchukovogo tovarisha Petra Simonovskogo 1765 goda. (Description of the Cossack nation and its military affairs, collected by Bunchuk's comrade Pyotr Simonovsky in 1765.) Moskva: Izd. Imp. ob-va istorii i drevnostey rossiyskih, 1847. – 159 s.

28. Universal Bohdana Khmelnytskoho 1648 – 1657. (Universals of Bohdan Khmelnytskyi 1648 - 1657.) K.: Alternatyvy, 1998. – 383 (32) s.

29. Smolii V.A., Stepankov V.S. Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648 – 1676 rr.) (The Ukrainian national revolution of the 17th century. (1648 – 1676). – K.: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2009. – 447 s.

30. F. Fukuiama Identychnist. Potreba v hidnosti y polityka skryvdzhenosti. (Identity. The need for dignity and the politics of resentment). – K., 2020. – 192 s.

31. Chukhlib T.V. Sekrety ukrainskoho polivasalitetu. Khmelnytskyi – Doroshenko – Mazepa. (Secrets of Ukrainian polyvassality. Khmelnytskyi – Doroshenko – Mazepa.) – K.: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2011. – 328 s.